

РОЗДІЛ 3 ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

УДК 811.111'255.4(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.2.32>

СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ РЕТРАНСЛЯЦІЙ П'ЄС ШЕКСПІРА У СВІТЛІ ВАЛОРАТИВНОЇ КОГНІТИВНОЇ ВАРІАНТНОСТІ

STRATEGIES AND TACTICS OF UKRAINIAN RETRANSLATIONS OF SHAKESPEARE'S PLAYS IN THE LIGHT OF VALORATIVE COGNITIVE VARIANCE

Бойко Я.В.,

orcid.org/0000-0002-0074-5665

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри перекладу

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

У запропонованій розвідці обґрунтовуються перекладацькі стратегії і тактики, що є ефективними в українських ретрансляціях часово віддаленого першотвору для досягнення валоративної когнітивної варіантності одиниць оригіналу й одиниць перекладу з позицій фреймової семантики. Матеріалом дослідження слугували мовні і мовленнєві засоби образності, експресивності, емотивності й оцінки, які виокремлено із трагедій У. Шекспіра “King Lear” (1605) та “Romeo and Juliet” (1594) та їх українських ретрансляцій, авторами яких є П. Куліш (1880, 1901), М. Рильський (1941), В. Барка (1969), І. Стешенко (1952), Ю. Андрухович (2016). У статті обґрунтовано феномен валоративності, зокрема валоративної варіантності одиниць оригіналу й одиниць перекладу як результату когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача. У роботі продемонстровано валоративний когнітивний варіант концептуального змісту оригіналу у перекладі, який встановлюється шляхом фреймового мапування, у світлі фреймової семантики. Виявлено, що нерівноцінне аксіологічне забарвлення одиниць оригіналу й одиниць перекладу (послаблення / посилення оцінки або її заміна на протилежну) є підставою для обґрунтування валоративного когнітивного варіанту. Ефективними перекладацькими тактиками у відтворенні одиниць оригіналу за допомогою валоративного когнітивного варіанту у діахронних ретрансляціях часово віддаленого першотвору визначено репродуктивні тактики, які реалізуються шляхом лексико-граматичних трансформацій (морфологічної заміни, транспозиції) і лексико-семантичних трансформацій (диференціації, модуляції, конкретизації, смислового розвитку), та адаптивні тактики, які передбачають використання елімінації та ампліфікації.

Ключові слова: когнітивна варіантність, фреймова семантика, валоративний когнітивний варіант, стратегія перекладу, репродуктивні / адаптивні тактики.

The present research substantiates translation strategies and tactics that are effective in Ukrainian retranslations of a chronologically distant original to achieve valorative cognitive variance between the original units and the translation units in the light of frame semantics. The material of the research was linguistic means of imagery, expressiveness, emotiveness and evaluation, chosen from Shakespeare's tragedies “King Lear” (1605) and “Romeo and Juliet” (1594) and their Ukrainian diachronic retranslations performed by P. Kulish (1880, 1901), M. Rylsky (1941), V. Barka (1969), I. Steshenko (1952), Yu. Andrukhovych (2016). The article provides a thorough description of the phenomenon of variance, in particular valorative variance of original units and translation units as a result of cognitive dissonance of the author's and the translator's mental processes. A valorative cognitive variant of the conceptual content of the original in the retranslations, which is determined by means of frame mapping, is substantiated from the standpoint of the frame semantics. The basis for substantiating the valorative cognitive variant is unequal axiological colouring of the original units and the translation units (weakening / strengthening the evaluation or replacing it with the opposite one). Reproductive tactics, which are realized by lexical-grammatical transformations (morphological substitution, transposition) and lexical-semantic transformations (differentiation, modulation, concretization, semantic development), and adaptive tactics that involve the use of elimination and amplification are defined as effective in Ukrainian retranslations of a chronologically distant original to achieve valorative cognitive variance between the original units and the translation units.

Key words: cognitive variance, frame semantics, valorative cognitive variant, translation strategy, reproductive / adaptive tactics.

Постановка проблеми. Відображення зовнішнього і внутрішнього світу є не лише раціональним, а й емоційним процесом. За допомогою образів, картин, схем у людській свідомості

відбуваються пізнання, міркування, оцінювання. Аксіологічність у мовній системі фіксується у вигляді оцінного компонента у складі конотативного аспекту значення мовних одиниць,

а у висловлюванні представлена модальністю суб'єктивної оцінки (модусом пропозиції як мисленнєвого аналога ситуації, позначеної висловлюванням). Художній текст реалізує аксіологічність у текстовій категорії оцінки, що має багатшарову структуру – авторська, адресантна і персонажна оцінки, що реалізуються оцінно-маркованими одиницями, текстовою імплікацією. Особливої ваги набуває поняття оцінки у теорії і практиці перекладознавства. Сьогодні пошук індивідуальних перекладацьких рішень для відтворення аксіологічно навантажених мовних одиниць досі залишається актуальною проблемою у перекладознавстві, оскільки індивідуальність перекладачів, яку сформовано в різних історичних умовах, зумовлює естетичні й суспільні погляди перекладачів, що є відмінними з поглядами автору оригіналу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку з антропоцентричним характером сучасних лінгвістичних досліджень оцінка, яку традиційно розглядали як категорію логіки, починає сприйматися як фактор, що формує семантику мовних одиниць і прагматику їх мовленнєвого використання. Вітчизняні та зарубіжні вчені досліджували лексико-семантичний вияв оцінки (Н. Арутюнова, О. Бессонова, В. Виноградов, Т. Космеда, В. Шаховський та ін.); зв'язок оцінки з експресивністю (О. Вольф, Н. Лук'янова, В. Телія та ін.); у рамках лінгвістики тексту реалізовано функційний підхід до вивчення оцінки (О. Вольф, Н. Гуйванюк, Т. Маркелова, Н. Шведова та ін.). Г. І. Приходько вважає, що оцінка є наслідком осмислення й відображення дійсності крізь призму її сприйняття людиною [3, с. 19]. Д. О. Леонтьєв стверджує, що сприйняття й оцінка залежать від минулого досвіду, знань, змісту і завдань виконуваної діяльності, індивідуально-психологічних відмінностей людей (потреб, схильностей, мотивів, емоційного стану) [2, с. 180–183]. Р. Лазарус зауважує, що подібно до багатьох когнітивних феноменів, оцінка може відбуватися та викликати відповідні емоції без рефлексії людиною самих оцінних процесів. Оцінка часто відбувається автоматично, надзвичайно швидко, неусвідомлено [6, с. 45–56].

Оцінка предметів і явищ навколишнього світу є складною когнітивною процедурою, бо передбачає оперування двома типами знань – знанням про зовнішній (оцінюваний) предмет і знанням про власні внутрішні потреби суб'єкта-оцінювача. Отже, оцінка – категорія когнітивна, оскільки її структура зумовлена різними ментальними операціями: виокремлення ознаки, що оцінюється (основа оцінки), зіставлення з ідеальною картиною

світу та власною шкалою цінностей, ототожнення (з класом позитивних і негативних цінностей), а також асоціювання, диференціювання, координування, класифікація, порівняння й синтез.

Оцінка формується під впливом цілої низки чинників, серед яких виділяються інтереси, цілі, ідеали, потреби суб'єкта оцінки, його ціннісна шкала, характер об'єкта оцінки, стереотипи, норми, правила. Вважається, що з позицій характеру ставлення мовця до повідомлення оцінка може бути позитивною (+), негативною (–) і нейтральною, або нульовою (0). Виокремлення нейтральної оцінки надає змогу говорити про існування опозиції «оцінність» – «безоцінність», яка лежить в основі мікрополя «оцінити – не оцінити», що передбачає існування маркованих або немаркованих полюсів.

Дослідники виокремлюють такі типи оцінки: раціональну (утилітарну, нормативну, телеологічну); логічну (епістемічну, деонтичну); емоційну, викликану почуттями (*приємний / неприємний*); естетичну, що є реакцією на дійсність за допомогою операторів *прекрасне / потворне*; етичну, що встановлюється відповідно до норм моралі (*моральний / аморальний*); сенсорну, яка базується на відчуттях людини; кількісну, що характеризує міру, обсяг предмета, ознаки тощо [4, с. 526].

Аналіз відтворення аксіологічно навантажених мовних одиниць і висловлювань у перекладі, зокрема у діяхронних ретрансляціях часово віддаленого першотвору, уможливує обґрунтування типології когнітивної варіантності одиниць оригіналу (далі ОО) й одиниць перекладу (далі ОП) та пошук адекватних стратегій і тактик для її реалізації.

Метою цієї статті є обґрунтування перекладацьких стратегій і тактик, що є ефективними в українських ретрансляціях часово віддаленого першотвору для досягнення валоративної когнітивної варіантності ОО й ОП з позицій фреймової семантики. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) охарактеризувати феномен валоративності, зокрема валоративної варіантності ОО й ОП як результату когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача; 2) продемонструвати різновид когнітивної варіантності – валоративний когнітивний варіант – у світлі фреймової семантики; 3) визначити ефективні перекладацькі стратегії і тактики у досягненні валоративного когнітивного варіанту ОО у діяхронних ретрансляціях часово віддаленого першотвору. **Матеріалом дослідження** слугували 1053 ОО – мовних і мовленнєвих засобів образності, експресивності, емотивності

й оцінки, виокремлених із 963-х фрагментів трагедій У. Шекспіра, та їх відповідники в українських ретрансляціях XIX–XXI століть – 1053 ОП.

Виклад основного матеріалу. У запропонованій розвідці визначення когнітивної варіантності концептуального змісту ОО й ОП з метою встановлення адекватності множинних перекладів часово віддаленого першотвору здійснюється з позицій когнітивного підходу до перекладацької діяльності шляхом **фреймового мапування**, тобто співвідношенням п'яти смислових компонентів (слотів) у смисловій структурі ОО й ОП – референція, емотивність, образність, оцінність, стилістичне забарвлення – з метою виявлення смислової невідповідності між ними [1, с. 81–84]. Залежно від смислового компоненту концептуального змісту ОО, який має варіантний відповідник в ОП, розрізняємо чотири типи когнітивної варіантності: *референтний когнітивний варіант, валоративний когнітивний варіант, смисловий когнітивний варіант, нульовий когнітивний варіант*. У запропонованій розвідці обґрунтуємо *валоративний когнітивний варіант*.

Термін «валоративність» включає оцінювання або обчислення якості, важливості, кількості або цінності чогось. Валоративність використовується як інструмент для більш гнучкого та детального аналізу мовних і дискурсивних стратегій, які використовуються перекладачами для формування оцінних суджень, включаючи метафоричні реалізації міжособистісних значень, які неявно викликають певні оцінки, вписуючи їх у текст.

Валоративний когнітивний варіант – це ОП, концептуальний зміст якої рівноцінно відтворює такі смислові компоненти концептуального змісту ОО, як референція, емотивність, образність і стилістичне забарвлення, але передбачає формування оцінності (позитивної, негативної або нейтральної), відмінної від ОО, що залежить від естетичних переконань та ідеалів перекладача.

Для відтворення аксіологічно навантаженої ОО у часово віддаленому першотворі за допомогою валоративного когнітивного варіанту в українських ретрансляціях застосовуються різні **стратегії** (модернізація / історизація / нейтралізація), вибір яких зумовлюється різноманітними соціальними, психологічними, економічними, політичними факторами, та **перекладацькі тактики**, що реалізуються у застосуванні низки перекладацьких трансформацій (репродуктивних і адаптивних), за допомогою яких відтворюються у перекладі образність, експресивність, емотивність й оцінка у семантиці ОО. Необхідність перекладацьких стратегій і тактик полягає в тому, щоб

уникнути проблеми буквалізму, яка перешкоджає створенню адекватного в семантичному і структурному змісті еквівалента вихідного тексту.

Найбільш ефективними у перекладі аксіологічно навантажених ОО за допомогою валоративних когнітивних варіантів виявилися: **репродуктивні тактики**, які реалізуються шляхом лексико-граматичних трансформацій (*морфологічної заміни, транспозиції*) і лексико-семантичних трансформацій (*модуляції, диференціації, конкретизації, смислового розвитку*), та **адаптивні тактики**, які передбачають використання *елімінації та ампліфікації*. При цьому аксіологічне забарвлення ОО при застосуванні валоративних когнітивних варіантів або посилюється, або послаблюється, або замінюється на протилежне.

Для ілюстрації розглянемо аксіологічно навантажені фрагменти з трагедії У. Шекспіра “King Lear” (1605) та її українських ретрансляцій, авторами яких є П. Куліш (1880), М. Рильський (1941), В. Барка (1969).

This ancient ruffian, sir, whose life I have spared at suit of his gray beard, -- [14, с. 247] – Сей старий гайдамака, князю, що я пощадив його життя ради його сивої бороди [9, с. 48]. Оцею старий заводіяка, кому я подарував життя заради його сивої бороди <...> [10, с. 271]. Цей ветхий задирака, чиє життя я зберіг заради його сивої бороди <...> [8, с. 61].

У наведеному фрагменті шляхом лексико-семантичних трансформацій **модуляції** та **диференціації** негативно марковану ОО *ancient ruffian* відтворено за допомогою валоративних когнітивних варіантів *старий гайдамака, старий заводіяка, ветхий задирака*, у яких смислові компоненти концептуального змісту – референція, емотивність, образність і стилістичне забарвлення – є рівноцінними з ОО *ancient ruffian*, проте оцінний компонент не є рівноцінним. Нейтральна оцінка прикметника *ancient* ‘having had an existence of many years’ [7] збережена у перекладах П. Куліша та М. Рильського: *старий* ‘який існує довгий час, давно створений’ [5], але у перекладі В. Барки змінюється на негативну: *ветхий* ‘такий, що руйнується, зотліває, витирається від часу, від тривалого існування, використання’ [5]. Негативна оцінка лексеми *ruffian* ‘a brutal person’ [5], хоча й зберігається у перекладах М. Рильського і В. Барки, але є значно слабшою: *заводіяка* ‘призвідник витівок, бешкетів, сварок’ [5]; *задирака* ‘людина, що своїми діями, словами призводить до сварки, бійки, бешкету; забіяка, бешкетник’ [5]. У перекладі П. Куліша відбувається зміна негативної оцінки на позитивну: *гай-*

дамака ‘учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту’ [5].

Unnatural, detested, brutish villain! [14, с. 222] – *Гидке ледащо* [9, с. 18]. *Проклята, бездушна скотина!* [10, с. 249]. *Навісний смерд, потворний, огидний, брутальний смерд* [8, с. 32].

В українських ретрансляціях фрагменту перекладачі застосовують лексико-семантичну трансформацію **модуляції** для ретрансляції ОО *villain* ‘a deliberate scoundrel or criminal’ [7] шляхом використання валоративних когнітивних варіантів, концептуальний зміст яких характеризується слабшою негативною оцінкою, ніж в ОО *villain: скотина* ‘перен., розм. про грубу, жорстоку, підлу людину’ [5], *смерд* ‘перен., заст., зневажл. про людину незнатного походження’ [5], *ледащо* ‘зневажл. людина, яка поводить себе легковажно, безпутно’ [5]. Для збереження негативної конотації оригіналу перекладачі вдаються до **сміслового розвитку** у перекладі *detested* ‘to feel intense and often violent’ [7], яке в англійській мові має значення ‘напружений, жорстокий’, аніж ‘проклятий’, ‘огидний’ та ‘гидкий’. Адаптивна тактика шляхом використання **ампліфікації**, тобто додаванням декількох доречних і концептуально-пов’язаних прикметників – *потворний* ‘який має дуже непривабливе, негарне обличчя, непропорційну будову тіла, фізичні вади тощо’ [5], *огидний* ‘який викликає почуття огиди’ [5] – підсилює негативну оцінку у перекладі В. Барки. Прикметник *brutish* ‘strongly and grossly sensual; showing little intelligence or sensibility’ [7], замість ‘жорстокий’, відтворено у перекладі М. Рильського шляхом емотивно-забарвлених відповідників *бездушний* ‘позбавлений гуманних почуттів; безсердечний, жорстокий’ [5], *проклятий* ‘часто лайл. який (якого) проклинають, жорстоко засуджують, дуже ненавидять, клятий’ [5].

Create her child of spleen; that it may live! [14, с. 237] – <...> *створи їй / Дитину злющу, і нехай росте їй / Нелюдським упираюю і катом!* [9, с. 34]. *Нехай народить хирляву потвору / Собі на муки!* [10, с. 260]. <...> *створи дитя маруди, щоб жило на осоругу – виродне, в терзання їй.* [8, с. 46].

ОО *child of spleen* (*spleen* ‘obsolete the seat of emotions or passions; archaic melancholy’ [7]), яка є нейтральною за оцінкою, відтворено у результаті **сміслового розвитку** валоративними когнітивними варіантами з різко негативною конотацією: *дитина злюща* (*злющий* ‘дуже злий, недобррозливий; ровдратований, сердитий; /сповнений зла, пройнятий злобою, недобррозливистію’ [5]; *хир-*

лява потвора (*хирлявий* ‘фізично немічні, безсилі люди; який перебуває в стані занепаду; слабкий, ледве помітний’ [5]; *потвора* ‘фізично немічні, безсилі люди; який перебуває в стані занепаду; слабкий, ледве помітний’ [5]); *дитя маруди* – *виродне* (*маруда* ‘людина, що все робить надто повільно, нудно; марудна людина’ [5]; *виродний* ‘потворна людина’ [5]).

Розглянемо фрагменти з трагедії У. Шекспіра “Romeo and Juliet” (1594) та її українських ретрансляцій, авторами яких є П. Куліш (1901), І. Стешенко (1952), Ю. Андрухович (2016).

These violent delights have violent ends. [15, с. 23]. – *Завзяті радощі кінчаються завзяттям.* [13, с. 59] *Бурхливі радощі страшні, мій сину, / Бо часто в них бурхливий і кінець.* [12, с. 358]. *Пориви згубні, бо поривно гинуть* [11, с. 100].

ОО *violent* ‘emotionally agitated to the point of using harmful physical force’ [7] має негативну конотацію, позначаючи щось шкідливе або руйнівне. П. Куліш, застосовуючи перекладацьку тактику **сміслового розвитку**, змінює негативну конотацію на позитивну: *завзятий* ‘перен. який ведеться з запалом, пристрасно’ [5]. І. Стешенко вдаючись до перекладацької тактики **диференціації**, розширює закладений смисл і змінює негативну конотацію на нейтральну: *бурхливий* ‘перен. який виявляється з великою силою; дуже сильний, палкий (про почуття та їх вираження)’ [5]. Шляхом **ампліфікації** – додаванням декількох доречних і концептуально-пов’язаних рядків, багатих поетичних лексемами, І. Стешенко змінює нейтральну конотацію у бік позитивної. Переклад Ю. Андруховича, який не відступає від своєї стратегії дотримання принципу еквілінеарності, лаконічно, стримано і чітко передає значення ОО, використавши **морфологічну заміну** іменника *ends* дієсловом *гинуть*, а також **транспозицію** *violent delights* – *пориви згубні*. Негативна конотація ОО збережена у перекладі Ю. Андруховича у результаті **диференціації** значення позитивно забарвленої ОО *delights* ‘a high degree of gratification or pleasure; something that gives great pleasure’ [7] і перекладу її нейтральною ОП *пориви* ‘раптове внутрішнє збудження, приплив енергії, піднесення, запал’ [5], а також **сміслового розвитку** ОО *violent* – *згубний* ‘який веде до згуби, загрожує смертю, нещастям; дуже небезпечний, загрозовий’ [5]. Загалом, перекладачам вдалося відтворити ключову гіперболу у своїх перекладах, використавши різні перекладацькі тактики.

Like a rich jewel in an Ethiop's ear; <...> [15, с. 67] – *Мов дорогий рубін у-в усї Нетра*. <...> [13, с. 29] <...> *діамант ясний / У вусї мавра*; <...> [12, с. 333]. *В темряві алмаз, / Або сережка з вуха черношкірих*, <...> [11, с. 52].

Позитивно маркована ОО *a rich jewel* відтворена в українських ретрансляціях шляхом застосування таких перекладацьких трансформацій: **конкретизації** (*дорогий рубін*), **конкретизації + транспозиції** (*діамант ясний*), **конкретизації + елімінації** (*сережка*). Позитивна конотація ОО зберігається у перекладах П. Куліша й І. Стешенко, причому Стешенко зробила свій переклад високим, сповненим емоцій, застосувавши ОП *діамант*, тобто Ромео прирівнює красу Джульєтти до найціннішої коштовності, а при відтворенні *in an Ethiop's ear* перекладачка обрала літературне значення слова *Ethiop* ‘мавр’. Ю. Андрухович зупинився на нейтральному варіанті перекладу: *сережка з вуха черношкірих*, але позитивна конотація оригіналу відтворюється шляхом **ампліфікації** – додаванням позитивно забарвленої ОП *В темряві алмаз*.

Висновки. Типологія когнітивної варіантності ОО у часово віддаленому першотворі й ОП у його українських діяхронних ретрансляціях ґрунтується на фреймовому мапуванні концептуального змісту ОО й ОП, тобто на співвідношенні п’яти смислових компонентів – референції, емотивності, образності, оцінності, стилістичного забарвлення – з метою виявлення смислової невідповідності між ними. Нерівноцінне аксіологічне забарвлення ОО й ОП (послаблення / посилення оцінки або її заміна на протилежну) є підставою для обґрунтування валоративного когнітивного варіанту. У перекладі аксіологічно навантажених ОО валоративні когнітивні варіанти є результатом застосування в українських ретрансляціях різних перекладацьких тактик, найбільш ефективними з яких виявилися репродуктивні тактики, які реалізуються шляхом лексико-граматичних трансформацій (морфологічної заміни, транспозиції) і лексико-семантичних трансформацій (диференціації, модуляції, конкретизації, смислового розвитку), та адаптивні тактики, які передбачають використання елімінації та ампліфікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко Я. В. Когнітивний консонанс як фактор когнітивної аналогічності оригіналу і перекладу з позицій фреймової семантики (на матеріалі українських ретрансляцій творів У. Шекспіра). *Закарпатські філологічні студії*, 2021. № 20. С. 81–84.
2. Леонтьєва О. Функціонування іменного предиката з семантикою оцінки в публіцистичних текстах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. : Лінгвістика. 2014. Вип. XXI. С. 180–183.
3. Приходько Г. І. Категорія оцінки в контексті зміни лінгвістичних парадигм: монографія. Запоріжжя: Кругозор, 2016. 200 с.
4. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.
5. Словник української мови: Академічний тлумачний словник у 11 т. / І. К. Білоділ, А. А. Бурячок та ін. Київ: Наукова думка, 1970 – 1980. URL: <http://sum.in.ua/>
6. Lazarus R. S. Cognitive and Coping Processes in Emotion. *Cognitive Views of Human Motivation* / ed. B. Weiner. New York: Academic Press, 1974. P. 45–56.
7. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Danbury: Lexicon Publications Inc. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary>.

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ

8. Шекспір В. Король Лір. / пер. з англ. В. Барки. Серія «Світовий театр». Штутгарт. Нью-Йорк. Оттава. 1969. С. 5–301.
9. Шекспір В. Король Лір / пер. з англ. П. Куліша, українсько-руська видавнича спілка. Львів. 1902. С. 3–159.
10. Шекспір В. Король Лір. / пер. з англ. М. Рильський. Твори в шести томах: Том 5. Київ: Дніпро, 1986. С. 235–343.
11. Шекспір В. Ромео і Джульєтта / пер. з англ. Ю. Андруховича. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2016. 208 с.
12. Шекспір В. Ромео та Джульєтта: пер. з англ. І. Стешенко. Післямова О. Алексеєнко і Н. Жлуктенко / Вільям Шекспір. Твори в шести томах. Київ: Дніпро, 1985. Том 2. С. 311 – 413.
13. Шекспір В. Ромео та Джульєтта / пер. з англ. П. А. Куліша. За редакцією І. Франка. Львів: Друкарня НТШ, 1901. 132 с.
14. Shakespeare, W. King Lear. In *The complete works of William Shakespeare*. In 12 vol. New York: The un-ty society, 1899. Vol. 11. P. 207–328.
15. Shakespeare W. Romeo and Juliet / W. Shakespeare. New York: The Macmillan Company, 1923. 181 p.